Моє життя

(Жизнь Куліша)[1]

[1] Під такою назвою опублікував П. Куліш автобіографію, написану від другої особи й надану для друку від імені В. Білозерського, у дев'яти випусках львівського наукового і літературного тижневика «Правда» за 1868 рік. Передруковую її з того видання, поправляючи текст після галицьких орфографічних втручань і зберігаючи мову Кулішевої Сіверщини, та додаю назву від першої особи, означуючи цим Кулішеве авторство. – *Примітка О. Шокала.*

It is interesting to notice how some minds seem, almost to create themselves, springing up under every disadvantage and working their solitary but irresistible way through a thousand obstacles.

Wash. Irving

Пантелеймон Куліш родився 1819 року, юля 27-го по старому стилю, у містечку Вороніжі, Глуховського повіту, Чернігівської губернії. Отець його був старого козацького роду. Один з його предків, за царя Петра Первого, був військовим товаришем, другий – сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої, значне козацтво повернено в дворяне) тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як, за царя Миколая, вийшов закон, щоб малі дворяне, которі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександер Ондрієвич Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Вороніжі й поза Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці й пахали з наймитами землю. Ондрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку иншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище – Гарячий Куліш. Олександер, отець нашого писателя, зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будовав, робив вози й всяку всячину по господарству.

Жонатим був перше з Криськівною, воронізькою ж таки дворянкою значного проти його роду, й мав від неї сина Миколая. Молодою вона вмерла; дуже любив її, хоч і слухав. Потім став залицятись до Катерини Гладківни. Пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову. Отець Катерини, Иван Гладкий, був сотником; а як знесено козацький порядок, то його перехрещено гусарським корнетом: так бо вже низько поставлено тоді козацтво!

Було троє сестер Гладковен у отця, усі три високі, чорноброві, хороші. Катерина Ивановна не хотіла була йти за вдовця, та вродливий був дуже – полюбила, пішла. Життя їх було таке, як у тій пісні про Запорозця, що часто на Вкраїні співають:

– *Любив мене, мамо, Запорожець;*
Водив мене босу на морозець;
Ой я ж того, мамо, та й байдуже:
Люблю Запорозця вельми дуже.

– *Ой нащо ж ти, доню, уповала,*
Що ти Запорозця сподобала?
Чи на його коні, чи на гроші,
Чи на його вроду, що хороший?

– *Ні на його коні, ні на гроші.*
А на його вроду, що хороший.

Унаслідував Олександер Куліш жорстоку вдачу свого отця Ондрія. Катерина Ивановна тремтіла від його голосу, а проте велико його кохала. Одно ласкаве його слово втирало їй сльози, й щасливою вона себе вважала з щасливих. Та було в неї инше горе: умірали діти; Пантелеймон був сьомий чи восьмий. З попередників його, братів і сестер, живий зоставсь тільки брат, Тимофій, да й той умер малолітком. Мати споминала про Тимофія як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.

Пантелеймон родивсь дуже хирявим, ледві живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав. Отець празнував його родини так само, як описано в повісті Куліша «Другой человек» («Основа», 1861 р.). Всіх завертав до себе, хто їхав або йшов повз двір, і була вся улиця-майдан заставлена возами з копами.

Як умер брат Тимофій, було йому годів з чотири. Розвивався він туго: не розумів – яке велике горе скоїлось у сем'ї, не плакав по братові. Зоставшись один, був у матері пещеною дитиною, а отця жахався й від його голосу тремтів, як і мати. Олександер Ондрієвич, бувши сам тіла могучого, нехтував слабовитою дитиною й, знай, згадував про Тимофія. Нехтування се, що дальш, почувалось дитиною більш і більше. Син ховавсь від отця, а отцеві байдуже було про сина. Рідко й бачились. Так наш писатель ріс тільки на очах у матері. Старший брат Миколай служив у Глухові в суді; додому хіба раз у год навідувавсь.

Поруч з двором Олександра Куліша жила сем'я покойного його брата Романа: мати з двома дочками. Він був їх опекуном і держав під таким же страхом, як і свою сем'ю. Двоє дівчат, сестри у первих, були нашому писателеві єдиним товариством. Леся – старша від його годами чотирма, менша – ровесниця. Лесю він дуже любив – чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими добрими очима й лицем античним, як у Милоської Венери. Положивши книжку на її коліна, учивсь він у неї самохіть азбуки й складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих; не закликати, було, його додому – все сидить у дядини Романихи. Часто він пророкував Лесі, що буде великим багатирем – тоді вбере її всю в золото. Не справдилось пророкування: писатель наш кривавив ноги на терновій стезці, а Леся його тим часом одружилась із якимсь панком-п'яницею, – той швидко уложив її у домовину.

Мати Куліша була людина проста, не письменна. Тоді, було, й по панських домах кажуть: «Нащо дівчат учити письменства? Щоб до полюбовників листи писали?». Велика

вийшла з того користь нашому писателеві. Катерина Ивановна уміла розмовляти тільки українською мовою, й що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речи. А була в неї голова неабияка. Приятель Куліша[1], що взнав його семилітком, було розказує: «Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір». Справді, бувало, серед гучної беседи загориться вона якою думкою праведною, устане зі свого містя й велично вийде насеред світлиці, даючи рукою якийся такий знак, що всі замовкали. Й зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. Й сам Олександер Ондрієвич нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, й любо йому було давати їй перед.

Прості, невчені люде були товариством, що збіралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики, згадували вони про старовину, оповідували щоденні случаї, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; Хмельнищина дійшла до неї не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвіцькому роді унаслідувала Гладківщину аж від Берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумаєцця – і знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; поміж двома чи трьома періодами речи вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народньої антології. Розмова її инколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давнь давна – й дитині Пантелеймону любо було її слухати.

---

[1] Петро Омелянович Чуйкевич, Київський університант. – *Тут і далі примітки без зазначення авторства належать П. Кулішу.*

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всеї округи раз-по-раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким иншим знадіб'єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очу пані. Олександер Ондрієвич був чоловік скуповатий, давав їй гроші тільки на схованку. Сумувала, бувало, вона, що нічим гаразд людей запомогати. У неї були любимі старці, діди й бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх вітала й провожала, що синові-дитині здавались вони якимись людьми святими, а не злиденними. Найбільша від неї була шаноба сліпому дякові Якимові, що знав напам'ять усе церковне читання й співання; найлюбіще з ним розмовляла. «Господь умудряє сліпці», — було, говорить, дивуючись його розуму; а той їй і з Біблії, і з великої своєї пам'яті, мішаючи звичайну річ із церковною, щонеділі, зайшовши з проскурою, наговорить стільки, що вона увесь тиждень споминає да по-своєму міркує. Попів так шанувала, що не позволяла нікому що-небудь осудливе про них сказати. Як зайде, було, до неї отець Лука, то наче вся світлиця сповниця святощами. Й на думку їй не приходило, що вона проти його була велика, свята істота. Смиренна була людина й богобоязна вельми.

Отець Куліша, під час косовиці й медового збору, забірав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ запорозька. Там він пробував почасту один з дідом-пасішником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишноватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентьовна Мужиловська. Про неї й отець, і мати споминали в хатніх розмовах з великою шаною, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно добру. Коли Катерина Ивановна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю панію: той бо її слухав як мала дитина. Вишчого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хуторець. Деякі мебелі розкішної роботи, срібна й фарфорова утварь і малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того цвітники, садовина, прислуга й ввесь побит імпонірував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя й душу її поетичню змалював Куліш у своїй повісті «Історія Ульяны Терентьевны». Там дещо й видумано, а багацько й дійстної правди. Найбільша ж правда та, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На ввесь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життя людське, що не в одній речі йому й зашкодило... Кінець сеї справді дивної істоти був не такий, як у повісті. Як витіснив її невдячний небіж із веселого, щасливого гнізда, що вона так гарно окукобила, небога її пішла в черниці, а сама вона притулилась у ветхому будиночку в селі Макові, ледві маючи чим пропитуватись. Приятелі, а між ними й отець Кулішів, її запомогали. Бувши університантом, писатель наш завітав до неї, й знайшов її вже старенькою. Дуже йому хотілось забеспечити свою богиню певною підмогою, та сам він мусив бідувати або на хвилях моря житейського носитись; аж таки в п'ятидесятих годах спромігся висилати їй щомісяця пенсію, і вмерла вона, не знавши вже нужди великої, благословляючи благу його руку.

Отже ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо вернутись у Кулішів хутір під Вороніжем. Там сіножаті з вітлатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом, і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодої дитини якимся смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії — й ті малювання, що там загледів, ті меблі й утварі коштовні мріли в його в'образні дивом якимся, мов у того Скита, що побував у Периклових Атинах; а образ Уляни Терентьовни самої й її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, ізящного, культурного навпослі висловив Куліш у повісті: там багато

о сердешньої, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостював він у неї по тижню й більш, і тоді взнав усю велику й благу її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і – знов скажемо – аж надто надала йому ідеальности. Сама вона через свою ідеальність попсувала собі життя, наробила ж і йому немало шкоди... Її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві сі істоти, не зовсім йому довідомі, яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом, недобачав він матері своєї й сестри в первих Лесі. Цивілізація поборола тут просту натуру; демократичня душа отрока зробилась *аристократичньою* – тільки не в ледачому розумі сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка й допевнятись гори над усіма ровесниками. Допомагали сьому й инші впливи.

Ще як він учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, зоставлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Ондрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувсь я, – каже, – вночі – аж світицця. Дивлюсь – у другій хаті дитина за столом пише. «Панюша![1] – кликнув я. – Що се ти робиш?» І тієї ж минути світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері; тільки мати любила про се оповідати, й пророкувала синові велику будущину. Вкупі з Уляною Терентьовною не допустили вони взяти хлопця з повітового училища, як подумав отець, і змусили його пустити сина у гимназію. Великим коштом для отецької кишені були ті гроші, що платились за квартиру у городі Новгороді-Сіверському (30 верст від містечка Вороніжа), за одежу й за книжки учевні. Просте сільське життя Олександра Ондрієвича вимагало небагацько грошей, і здававсь він багатирем між иншими панками; а тут мусив класти останній десяток карбованців і силкуватись аж надто; тільки ж не важивсь не

[1] Пантелеймон.

послухати Уляни Терентьовни, й через неї то писатель наш ухиливсь від повітового суду, бо туди намірявсь отець прилучити його до брата.

Щодо самого сина, то він дививсь на судових паничів звисока і взивав їх *кручкотворцями*. Ідеалом його дуже рано зробилась освіта, та ще й артистичня. З самого малку писав він крейдою по стінах (були стіни миті) церкви, коней і все, про що чув або що бачив. Отець гримав за се на його, а мати втішалась. У школі, в дяка Ондрія, поілюстровав Панюша увесь псалтир, і був за се битий, а школярі влюбили його, що він їх наділяв мальованими кіньми. Як же відвезено його в город, там він вчинився справдешнім живописцем між хлоп'ятами. Слабовитий силою, хоча здоров'я доброго, не дуже вмішувався він у їх пустоту, а все малював копії з картинок, що йому доставались у руки. Понавозить, було, того добра додому; мати радіє серцем і всю світлицю обліпить, а батько сердицця, що з сина вийде маляр, а не чиновник.

Щоб не вертатись нам до артистичньої освіти нашого писателя, скажемо разом, що як перейшов він у гимназію, та подав перший свій рисунок учителеві, дак той не поняв віри, що се його робота, аж поки не побачив своїми очими, як його новий учень рисує. Не було йому в гимназії путящого наставника. Незабаром зрівнявсь він із учителем, а куди йти дальш – нікому було вказати. В Київському університеті знайшов він кращого живописця. Сей учитель школив його на гіпсових антиках і довів його карандаш до високої артистичности. З поради свого наставника занехаяв Куліш свої хварби. Як же років через два, учителюючи вже у повітовій школі в Київі ж таки, зняв копію з олійного пейзажу та подарував своєму протекторові, пану Юзефовичові, дак той, так саме, як учитель у гимназії, не поняв віри, що се його робота. Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстровав свій опис археологічними й иншими акварелями. Імператор Миколай звернув увагу

на гарну роботу й спитав про артиста, а довідавшись, що се — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го.

Хто знає, скільки на своєму віку писав Куліш усякої всячини; хто знає, що він без учителя опанував шість європейських язиків до читання чужоземніх книжок, той зрозуміє, що до малювання кидавсь він тільки прихватком, та не було й нагоди до сього діла у свою пору. Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручня. Так, він учився змолоду музики на скрипці, а потім учивсь столярства, й зробив своїми руками гарну скрипку, а мебелі його роботи є ще й тепер у столиці. З тим же запалом до праці бравсь він до хуторського господарства, до садовини, до будовання. Сам собі скомпонував фасад і спорудив у хуторі будиночок такий, який, по його мислі, личить Україні. Є, в одного його приятеля, листи його про кузню. Живши раз у глухому степу, не мав до своєї послуги коваля й лагодивсь уже спорудити кузню, щоб самому взятись за молот. З тим же самим запалом узявсь він і за варшавську службу.

Ще раз ми самі себе випередили у свойому оповіданні — ще раз мусимо вернутись. Хто хоче знати, який був його побут у перві роки життя у Новгороді-Сіверському, читай повість його «Феклуша». Се правдива автобіографія. Героїня повісті й звалась таки так, Феклушею, тільки смерть її була инша: так десь покинулась, а не втопилась. Хто ж хоче довідатись, як тоді учено по наших повітових училищах та й по гимназіях, читай повість «Яков Яковлич». Патрет сього учителя як живий, і вся історія така була, як прописано, — тільки що не сам Куліш проживав у Якова Яковлича, а його приятель Глотов, з котрим він дружив через те, що Глотов такий же був рисовалець, як і він сам.

Спершу Куліш учився дуже тупо й був послідущим між товаришами. Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжньої мови. Поки, було, навчицця гладко читати урока, то вже й напам'ять його знає, а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки. Як прийшлось до іспиту, то

слебизував таке, що, мовляв, не второпав би й німець. Переведено його з приготовительного класа у первий тільки за те, що гарно писав. Як же почав розуміти учевну мову, то легко став первим учнем. Нехай подивицця, хто хоче, у повість-автобіографію, як Яков Яковлич учив арихметики. Отже Куліш умів рішати такі задачі, що їх не було списаних у вчителя. А щодо граматики й правописі, то й не заглядував він дома у книжку: все йому відкрилось наче він і родивсь письменним. У третьому класі гимназії, куди переведено його з повітового училища трохи чи не первим, спізнавсь він ближче з товаришем Сердюковим — і сей товариш стався праведним його наставником. Сердюков був двома годами старший і мав пам'ять велику. Тільки на стихах рівнявся з ним Куліш. Було, сидючи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського й один одному скаже її напам'ять. Щодо всього иншого, то ходив Куліш до Сердюкова як до учителя, й рідко коли вони розлучались: і дома, і в гимназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи й свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав ув одній хаті. Й Чуйкевич товаришив з Сердюковим, та, бувши в старшому класі, не так учащав до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумніщим за всіх учителів. Може, так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на його, як на сонце, і багацько високого й чесного впоїв у себе від його.

У четвертому класі наскочив Куліш на такого учителя алгебри, що затемняв свої викладки, аби змусити учнів до приватних у себе лекцій. Раз не зумів Куліш розрішити задачи. Учитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: «Коли поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру; як же сей раз мені простите — буду добрим учнем.» Учитель поставив таки навколішки, а Куліш покинув алгебру. Прийшов роковий екзамен з алгебри. Куліш одвітував директорові, що нічогісінько не знає. А був тоді директором дуже ерудитний чоловік Тимковський. «Дарма, — каже, — що нічого не знаєте: опісля поправитесь». І поставив йому

іспит повне число. За те ж учителі словесності й історії не знали, як своїм учнем нахвалитись. З оповідання своєї матері написав тоді Куліш невеличку повістку «Циган» (див. альманах «Ластівка», виданий Гребінкою 1841 року, стор. 362) й ілюстрував її картинками. А «Історію Кайданова» (не було тоді кращої) вивчив усю напам'ять, і про що не спита учитель – він так і відріже тим високопарним складом, що тепер сміх тільки з його. Позадає, було, учитель словесности теми, то він усім товаришам своїм понаписує композиції – кому прозою, кому віршами. Відома річ, що се все писалось по-великоруськи; от же повістку свою написав Куліш українською мовою, й прийняв її учитель за благо, похваляючи. Були вже тоді знані, опріч творів Гулака-Артемовського, перші повісті Квітки. Сердюков якось подоставав усе те і, уносячись над ліричними стихами Ґете, почитував і те з великим запалом. Куліш не розумів ще тоді німецини, дак ухопивсь за українщину, й випередив Сердюкова авторством далеко. Не завидував йому товариш, веселивсь його писанням, як іграшкою, й мало клав у писані ваги. Силкувавсь тільки знати й знати.

Скоро після того попались їм у руки перві повісті Гоголя, й велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали вони – де яке сказав Гоголь. І дивна річ: по гимназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського й инших прославлених поетів великоруських. Сам Куліш розказує в повісті «Історія Ульяны Терентьевны», з якою жадобою прислухувавсь він до поезії, як собі переписував, бо книжки, опріч учевних, у сей городок не заходили (та й купити було б ні за що); Сердюков читав уже Ґете й Шіллера: естетичність була розвита у них аж геть; отже, як показались книжки українські, то над усім тим узяли гору. Ще ж дивніщу подамо річ: Раз Куліш, зайшовши до купця по горіхи, побачив п'ять якихся книжок. То були п'ять екземплярів збірника українських народніх дум і пісень, що видав Максимович у Москві 1834 року; якось вони у Москві достались купцеві у товарі. Ні ранше, ні навпослі книжками він не торгував ніякими. Ніколи хлопець не чував про сю книжку, а проте зараз купив, оддавши всі свої гроші, – й стала книжка ся у його і в Сердюкова первою над усіма иншими. Заховавсь надовго Ґете з Шіллером; забули вони й про Гоголя, й про самого Квітку з його «Марусею», що не раз над нею плакали. Приніс Куліш книжку в гимназію – і всі товариші заслухались, як почав їм читати про «Сомка Мушкета», про «Коновченка», про «Озівських братів», про «Хмельницького й Барабаша». Поти носив і читав кожному, що почали вже від його втікати і його декламацію передражнювати. Тоді він узяв та й вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись.

Не рівним ходом оповідання наше ймецця, то розкажемо тут іще один епізод. Опісля, ходячи по селах і розмовляючи з народніми кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуюцця, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою перед ним розкривають. Величнім здаєцця нашому народові його рідний епос, як стародавнім Грекам, що мовляли: «божественний Омирос!» Иноді Куліш мусив ховатись або з'їжджати геть від своїх простолюдніх приятелів, бо, не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердешним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так простолюддя, як його Куліш знає! Не таких би вони собі людей до панування добірали... Раз він зайшов до багатого козака в хату й почав йому зо своєї «Граматки» читати. Буденний день був. Четверо дорослих синів поралось на дворі. Старий слухав, слухав, далі відчинив кватирку: «А годі вам, діти, поратись! Ще буде час до роботи, а такого гостя не буде». І всі прийшли, посідали на лавках і слухали гостя, що вперше і востаннє бачили. Яке б то добро можна зробити людям рідним словом на Вкраїні, коли б соцькі та десяцькі зараз про таку появу, як оце розказано, становому не доносили; а становим наказано – усякого задержувати,

прихильний йому, що Академія Наук постановила, щоби Куліш вибрався до слав'янських країв і студіював слав'янські язики. Виїзжаючи за границю з гадкою поселитися на довший час в Празі, оженився Куліш з сестрою Білозерського, который пізнійше видавав український журнал «Основу». Сам Білозерський, давній приятель Куліша, провожав сестру й шваґра, хотячи також віддатися студіям слав'янським. Але коли приїхали вони до Варшави, тайна поліція царя Миколи в'язнила насамперед Куліша, а потім Білозерського й вислала їх до Петербурга. Довго звіжувано й випитувано Куліша про повстання, которе нібито Українці мали замишляти, але найдено його винним тілько в тім однім, що в часописі для дітей «Звездочке» видрукував свою «Повесть об Украинском народе». Посидівши якийсь час у кріпості, зістав він відісланий на службу до Тули, де три роки й три місяці пробув. Наконець було йому позволено вернутися до Петербурга, де вступив він до служби при міністерстві державних іміній, а що й тепер ще не було йому позволено давати свої утвори до друку, дописував він до розличних часописей то без підпису, то під псевдонімом Николай М. Під тим то іменем видрукував він в осібнім виданню «Записки о жизни Гоголя» й кілька повістей у «Современнику». Маючи всякий поступ у службі державній загороджений, подякував за службу й прожив два роки на Україні. Опісля знов осів він у Петербурзі. Наконець по смерти царя Миколи дістав він від правительства позволення, що може свої праці літературні під своїм іменем друкувати.

Року 1856–1857 видав «Записки о Южной Руси» в 2 томах, з которих I обіймає важні причини к пізнанню духовного життя народу южноруського (пісні, думи, казки й потрібні об'яснення і т. д.), а II менше важні прозаїчні розправи. Року 1857 видав навпослідок давно розпочатий роман «Черная рада» по-великоруськи в «Русской Беседе», а по-малоруськи («Чорна рада, хроніка 1663 року») осібним виданням 1857 р., у котрім то ділі оповідає бурливі часи Мало-Руси,

перед вибранням Івана Брюховецького на гетьмана козацького (1663). Треба же знати, що Куліш дуже добре знає язик, історію й духовне життя народу южноруського. В тім часі працював він над виданням «Сочиненій и писем Н. В. Гоголя» й «Проповедей на малороссійском языке протоіерея Василія Гречулевича», з котрих він більше як половину сам написав, а остальні зовсім переділав. Тоді видав він також малоруський букварь для народу під заголовком «Граматка», а опісля написаний ще в Тулі утвор «Повесть о Борисе Годунове и Димитріи Самозванце». Тії два утвори перші були видруковані в друкарні, заложеній під іменем Куліша, але він особисто не заряджував нею. Року 1860 вийшли «Повести П. А. Кулиша» в 4 томах і український альманах його «Хата». 1861 р. видав скорочену свою «Граматку». Гадку видавання української часописі плекав він безперестанку, але правительство йому не позволило; аж ось піднявся видавати українську часопись після свого плену шваґер його Василь Білозерський, в 1861 почала виходити місячно «Основа». Куліш брав при тій часописі великий уділ, поміщаючи в ній довший ряд своїх творів. У той час повзяв гадку написати історію України задля ймовірних жерел і ще не напечатаних рукописей. Невгомонною працею у публічній бібліотеці, давнійшими трудами, а найбільше так многими незгодинами підкопалося його здоров'я.

Щоби пільжити собі та віджити, вибрався він разом з Костомаровим до Швейцарії та Італії. Вернувши з дороги, видрукував він в «Основі», а потому в осібнім виданню малоруські поезії «Досвітки» (1862). Проживав потому Куліш на родині, займаючися господарством й історією України. Опісля пробував у Петербурзі, віддаючися студіям історичних жерел, а тепер зістає у Варшаві при «учреждительном комитете»[1].

---

[1] П. Куліш працював у Варшаві в 1864–1868 рр. на посаді директора духовних справ, членом комісії з перекладу польських законів. — *Примітка О. Шокала.*

В університеті Куліш спізнався з особою, яка великий вплив мала на його: то був професор «русской словесности», той самий Максимович Михайло. Приподобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі «Кіевлянин». Вечорами кликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські й роскладували по розрядам. Потім стали читати Вальтера Скотта – й це була найбільша користь Кулішеві з того пізнання; професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгонобляв молодий розум своєю розмовою, – не так, як инші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості.

Тим часом жив Куліш у великій нужді. Довідавшись про се, рекомендував його Максимович інспекторові училищ Київського учебного округа, Юзефовичеві Михайлові. Зглянувся сей добродій на дотепного юношу й послав його учителем на Волинь у Луцьке дворянське училище. Там Куліш пробував сім місяців. Потім переведено його в Київ у таке ж училище. Тут Юзефович піклувавсь коло його навдивовижу: вистачав йому усякі книжки й рукописі, обороняв його від усякої напасти й, вже сказати, пригрів йому душу полюдськи. Року 1842 поміг йому напечатати роман «Михайло Чернишенко», а рр. 1844 і 1845 – дав йому спромогу об'їхати і обійти Київську губернію. Тут-то зачерпнуті були матеріали до «Записок о Южной Руси».

Тоді ж спізнавсь Куліш із польським писателем Грабовським Михайлом. Жив той у Чигиринщині, в селі Олександрівці, де приняв його у себе в домі за милого гостя. Споминав Куліш про се гостювання яко про найщасливше своє врем'я. Пізнав у Грабовському справдешнього писателя, писателя з талантом. Народні легенди, традиції про гайдамак

і всяке инше добро, що назбирав Куліш у Київщині, всім тим любовав Грабовський яко артист і піднімав угору дух молодому писателеві. Тут же перед Кулішем відкрилися польські матеріали до історії України. Яких йому треба було книжок – вистачав Грабовський у Київ; а потім познакомив його з славним бібліоманом Свідзінським. Сей для його також не жалував нічого, й таку мав прихильність до його, що як заїхав Куліш до його у Ходорков, та не застав случаєм господаря дома, так йому подано ключ від бібліотеки і ввесь дім до його услуг представлено. Їздючи навкруги Ходоркова, Куліш за підмогою ходорковського економа розривав старосвіцькі могили. Тоді написав він, веселий і щасливий, свою ідиллю «Орися» у тому ж таки Ходоркові. А у Грабовського в домі, поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему «Україна». Грабовський яко артист стояв вище свого товариства польського і його політичного погляду. Слухав він літніми ночами читання Кулішевого – і так йому дещо подобалось, що, було, припинить його: «Постривайте: побіжу жінці скажу, який се гарний образ!» Деякі вийми з «України» списав він і послав був Крашевському у його «Athenaeum», да той не зважившись напечатать, щоб, мовляв, «не наразитися нашої публіки»! Скажемо тут, що Куліш як у поемі, так і всюди инде виявляв свій щирий погляд на старовину лядську. Ні Грабовського, ані Свідзінського не вражала щирість Кулішева з його помилками й, часом, сліпим завзяттям. Толеранції у Ляхів українських тоді було більше, ніж послі. Розказував Куліш, що брат знаного митрополита Головинського, поважний пан, бачившись із ним у Свідзінського, промовив до його такі слова: «Україна ваша; на Вкраїні ви аборигени, а ми пришельці». Грабовський до самої смерти своєї кореспондував з Кулішем і був з ним у приятельстві; а тим часом відома річ, що Поляки мають Куліша за найбільшого свого ворога, тільки ж які Поляки? – божевільні! Розумна часть Поляків шанувала й повинна його шанувати, слідом Грабовського. Щоб знали, які

в них були свободомисленні на обидві сторони погляди, напечатаємо тут один із багатьох листів Грабовського до Куліша, з автографа[1]:

«Отримав із рук Юзефовича чотири томи Ваших повістей, з яких усі мені незнані я вже прочитав і, залишаючись ще під їх враженням, сідаю оце писати до Вас кілька слів.

Повинен наперед Вам сказати, що вже віддавна не пишу жодних *літераторських* листів і віддавна не займаюся *критикою*; покинув це, бо польська література, якою я колись займався з великою дбайливістю, нині стала невимовно дурною й мілкою. «Відколи це? І чому?» – напевне, запитаєте Ви. Відтоді, як вона стала *тенденційною*. Якщо Ви читаєте польські книжки та газети, то, напевне, знаєте, що таке *тенденція*? Цим постійно хваляться й тішаться. Це означає, що сучасні польські писаки в кожному своєму писаннячку насамперед ставлять перед собою мету ніби політичну, ніби патріотичну, демократичну і т. п. Ваш *первенствующий* польський поет, чотиривірш якого Ви цитуєте у «Майорі», очевидячки належить до цієї категорії партачів. Отже, бачите, що, згідно з моєю думкою (слушність якої мені було б легко довести), занепад польської літератури я приписую головно *тенденційності*.

Не майте сумніву, що я Вас завше любив як людину; мав Вас за одного з найздібніших і найрозумніших людей, яких я зустрічав у своєму житті; але признаюся Вам, що як про письменника не мав про Вас повного уявлення, а втрачав рештки надії, бачачи, як Ви щораз виразніше запруджуєтеся тенденційністю. Два останні томи Вашого зібрання вивели мене з омани. Пізнав Вас як правдивого письменника, справжню поетичну натуру, митця, сповненого сили й розуму, і схиляюся перед ним у шанобі. Ви здійснили у моїх очах справжню *трансфігурацію*, а оскільки не сумніваєтеся у моїй дружбі, зрозумієте, що це викликало в мені сердечну й найживішу радість. Сливе, тяжко повірити, що та сама

[1] Переклала з польської Л. В. Коротенко. – *Примітка О. Шокала.*

рука, яка писала «Чернишенка», «Однорога», ба навіть «Чорну раду», здатна була написати малі повістини двох останніх томів. Я назвав їх малими, але як же вони перевершують ті згадані майстерністю, воістину скажу – вічною вартістю. У своїх історичних повістях Ви намагаєтеся *поетизувати* свої теми, що вдається Вам до певної міри, але видно працю й заклопотаність тим *поетизуванням*, і все ж таки Ви зробили стільки справді *мистецького*; у «Чорній раді» важливість теми надає творові значення, але з художнього боку вона є дуже слабка, а виведені в ній постаті дерев'яні, не рухаються, не живуть, за всіх них говорить автор, автор їх піднімає й переміщає[1].

Та як же все інакше в повістях двох інших томів! Там повно, там майже скрізь надмір поезії, але *поезії*, що постає з самої правди й дійсності, виведені постаті відразу ж сприймаються як живі особи, які житимуть завжди повнотою й правдою буття, якими так багато наділяє свої творіння геній. «Феклуша» є шедевром – сцена ловіння раків є добре названою *ідилією*, дві інші повісті лише дечим поступаються попередній. «Потомки гайдамаків»[2] – повість у своєму роді настільки ж досконала, як і «Феклуша». Поетична забарвленість, якої в ній багато, не шкодить правді, а характер люду глибоко досліджений і вірний. Отже, бачите, що я не тільки не маю жодного упередження до цієї картини, а й відчуваю до неї найживішу симпатію, тому маю право сказати, що примітка, додана у вступі до цієї повісті, цілком нічого не варта. Наговорили в ній повно неправди. Не Поляки вигадали слово *гайдамака* – гайдамаки були справді розбійниками й грабіжниками; вони грабували так само

[1] «Чорну раду» ми розуміємо не так, як Грабовський, тут живії люде виведені такими, якими вчинила їх історія, а не такими, якими, може, здавалось аристократові Грабовському козацтво й поспільство; він менше од Куліша збагнув і старовину записану, й ту, що задержалась в народі з давніших-давен.

[2] Ідеться про повість «Потомки Заднепровских гайдамак» (Повести П. А. Кулиша, т. 4). – *Примітка О. Шокала.*

ох, як і Ляхів. Самі описуєте пограбування Кулика, добре знаєте, що грабували без докорів сумління навіть церкви. Коли у політичних бунтах і справжній *громадянській* війні озброєні волоцюги брали жваву участь і верховодили (Ви знаєте, що було так), цілком природно, що Поляки називали ті юрми юрмами *гайдамацькими*; через що знову ж таки ані звичної ролі, ані прозвання гайдамаків не змінювали й не ошляхетнювали. Ще більшим фальшем є те, що Поляки задля своєї оборони приманювали задніпровську людність *беспримерной свободой*, вольності були позначені навіть округами на лініях. Після років вольності люд мусив був виконувати певні повинності. Які?! Це відомо. А три дні панщини на душу запровадив щойно уряд у *возвращённых* провінціях. Отже, все, що Ви говорите у тому вступі, є помилковим і даремно сказаним. Ви не є й, мабуть, *не будете* істориком, але Ви є поетом! Є чим утішитися!

«Майор» також у багатьох відношеннях пречудова повістина. Постать Майора досконала, картини природи, якими Ви звичайно відзначаєтесь, належать до найдосконаліших, які Ви будь-коли створили. Багато там, майже все, добре; якщо чим і хибує ця повістина, то виключно заправою *тенденційности*. Як випадковість, що малоросіянин з вищого стану одружився з козачкою – це непогано, але зводити це до системи – смішно і не варте письменника такого рівня, яким є Ви. Залиште це Сирокомлі! Мушу Вам сказати, що я хотів би сам одружитися з козачкою як з *панянкою* з Вашої Малоросійської шляхти – розумію, що більше поетичности, ба навіть *краси моральної у дівчати з народу*, аніж у незграбному й підлому типові напівцивілізації. Але завжди буде фальшем і перебільшенням проголошувати, що всім класам слід зійти до рівня звичаїв та укладу простого люду. У цій системі немає ані підстави, ані глузду, а отже, і в творах тих не буде правди. Що стосується подружніх зв'язків, то незважаючи на відмінності суспільного стану та виховання, слід конче зважити, що такий зв'язок

у суспільстві не є лише поєднанням *самця* та *самиці*, але є зв'язком двох родин, а отже, без природної згоди не обійдеться. Винятковий випадок порушення цієї гармонії нічому не вадить: навіть може бути погодженим, але загальним не буде ніколи, і не повинен бути. Отже, перетворювати це в доктрину банально й наївно. Отже, Вами подробиця досконально і розумно умотивована, не повинна була б давати приводу для моїх зауважень, якби мені не залишалося бажати, щоб та тенденційність тут і там не зраджувала, а вона зраджує. Щодо мистецької вартості цієї повістини, то я найохочіше складаю їй заслужені похвали. Традиції, приміром запорозькі, якими Ви хотіли б окрасити рід своєї героїні, досконало вкладені в уста матері, гадаю, що вони запозичені з усного переказу і є дуже гарні. Я ті аристократичні повістини вашого простолюду дуже люблю. Вважаю, що вони характеризують і вирізняють український *демос* (народ) від будь-якого иншого. Ваші поети мають у тому багато мотивів, отже, я хотів би лише, аби їх не нівечили викривленням і невідповідним уживанням. Перепрошую за всі ці зауваження, але Ви не почуєте їх однаково щирих і однаково відвертих ні від кого. Мене головно вразило те, що в *історичній* повісті Ви не дали відповідного вияву вашим силам та здібностям. Історичної минувшини Ви не спроможні осягнути досить безсторонньо, тому й зображуєте її блідо. Поетизуєте її силувано, а дії та драматизму для тих постатей минувшини створити не здатні! Але Ваш проникливий розум так глибоко сягає у все те, на що Ви спроможні, дивитеся гострим поглядом, то й відтворюєте його з найбільшою достовірністю й через найпоетичнішу призму. Отже, якщо вірите мені, то це Ваш фах. «Феклуша» варта найкращих повістей Діккенса; «Потомки Запорожців»[1] – найбарвистіших образків Ірвінґа Вашинґтона; як дослідник і художник характерів Ви, можливо, глибший і серйозніший за них обох.

---

[1] «Потомки Заднепровских гайдамак». – *Примітка О. Шокала.*

А зараз мої особливі інтереси!

Узяв Ти в мене свій портрет. Якщо не звелиш зробити з нього копію, то принаймні пришли тепер фотографію. Хочу мати образ і друга, і письменника.

Змилуйся, напиши, що не ображаєшся на мене за мої думки.

Друг і слуга

Київ, 12 січня 1861 р. *М. Грабовський*»

Та вже ж і годі про Поляків. Обернемось до Українців руських. На той час, як пробував Куліш учителем у Києві, шукав спізнання з ним молоденький студент університетський, Білозерський Василь. Спізнались вони й зробились великими приятелями. До пізньої ночної години розмовляють, було, про свою Україну, та й заночує не раз у Куліша Білозерський або у Білозерського Куліш. На різдвяні святки зазвав приятель Куліша в гостину до свого роду у Борзенщину. По душі прийшлась йому родина Білозерського. Знайшов там приятелів багацько, а між ними й свою дружину, ще тоді молодесеньку панночку. З того часу настав для Куліша новий період життя морального. Кип'яча його вдача незримо складалась у свою стать під любим йому впливом. Слідом за тим йшло спізнання з Шевченком і Костомаровим. Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерня. Ввіходить хтось до Куліша у полотняному пальті. «Здорові були!.. А вгадайте – хто?» – «Хто ж, як не Шевченко?» (А ніколи не бачив його й намальованого). – «Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?» і т. д. Тут уже й пішло справдешнє січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень). Почали потім їздити навкруги Києва, рисовати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті й коло своєї особи вродливої, й навкруги себе, кохався у порядкові

як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережню козащину, що після Андрусівського договору, зосталась без старшини й опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січи верталась в панські добра гайдамаками, що, останніми часами, вигубила вісімнадцять тисяч жидови й шляхти одним нападом в Умані й до посліду дня жадала одного – розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малоросійську колегію», помагало цариці Катерині писати «Наказ» і завести на Вкраїні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженного серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узгряниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги *хочу й мушу*. Енергія холодна, мовчазна, а проте необорима ні щастям, ні лихом, була й є ідеалом його. Найбільш він показав її проти Ляхів, що, приязнючись з Грабовськими й Свідзінськими, року 1843 написав поему «Україна», а року 1861 поему «Великі проводи». Взнавши історію літератури й освіти польської, як, може, ніхто инший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети – визволити Русь із-під лядської нахаби. Чи диво ж, що руська молодіж узяла його собі за взір, прямуючи до самостійности личньої й громадської?

Костомаровим спізнався Куліш того ж року у Юзефовича. Розмова йшла про Україну й гетьманщину. Вдарило Костомарова, що Куліш напам'ять проказав аргумент свій із літописі. Він разом з ним вийшов від Юзефовича й – скажемо так – учепивсь йому в полу. З того часу почали вони вкупі про Вкраїну дбати, й лихоліття їх не розлучило. Юзефович, правлячи за попечителя науковим округом, послав Костомарова учителем у гимназію в Рівне, на Волинь, а року 1845 перевів його в Київ, а Кулішеві дав його місце в Рівному. Се було немале діло з руки Юзефовича; бо Куліш, не скінчивши курса університетського, не мав права до того; тільки з уваги на велику дотепність Куліша, можна було міністрові такий перескік через правило зробити, – і Юзефович допевнивсь привилегії для Куліша з великою енергією.

Тим часом напечатав Куліш частину свого історичнього роману «Чорна рада» у часописі «Современник», що, після Пушкіна, видавав Плетньов. Знялась у його кореспонденція з Плетньовим. Той, правлячи науковим округом якийся час при своєму ректорстві університетському, визвав Куліша у столицю і дав йому разом дві служби: учителя в гимназії й викладача російського язика студентам-инородцям в університеті. Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка – молоденька дівчина, тихої, люб'язної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина в його очах доросла повного дівоцтва. Як із братом, вона з ним дружила і – хто відає? – може, була б инша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем'ю по своїй подобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяєцця, і весело йому й тепло між їми.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Вкраїні; та раз, розговорившись про наші *думи* народні, про пишне українське слово, до панночки й каже: «Вот и вы со временем выучитесь по-украински». А вона йому: «Никогда!» Мов у серце ножем се слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталось, бо рідко коли виявля Куліш, що його вразить. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої.

Звернув Куліш свої думки про сем'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського, й зімою 1847 року, приїхавши на Вкраїну, одружився з нею. Й вона його мовчки гаряче любила; всім женихам, як-то кажуть, гарбуза давала: мов його сподівалась, мов серце їй про любого козака віщувало.

Тут уже можна сказати: «Який ішов, таку й стрів.» Обоє старосвіцького роду козацького, обоє зросли на піснях українських; обоє вдачі ідеальньої й енергії необоримої. Тут би то найбільшого щастя сподіватись, – та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами... Щоб вияснити, як воно сталось, мусимо назад вернутись.

Живши в столиці, помагав Куліш Плетньову видавати «Современник»; для його приятельки Ішимової написав у її дітський журналець («Звездочка») «Повесть об Украинском народе»; а тим часом докінчив свою «Чорну раду». Плетньов за пустоту вважав писання по-нашому, та й ні одної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала инше; а проте, прямував своєю дорогою й пильно дбав про українську будущину. Ще бувши у Києві, звів він докупи скількохсь приятелів; в сій то невеличкій громаді зародилась перва думка – видавання книжок, потрібних для самопізнання українського, й споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкраїні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, то до Костомарова, то до инших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було збоку підпирати. Вони осадили межи себе й Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-пораз вони сходились і вели широкі розмови про всю Слав'янщину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори: «До мертвих і живих», «Шафарикові» й инші. Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав

поетичніми образами, й з одного сього розумно – яким високим духом київська громадка українська дихала. Обняла вона своєю думкою увесь мир Слав'янський і глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, ніж який инший, здоліє той мир ув одно живе тіло стулити. Віра Христова й історія Слав'ян була їм світом і теплом до великого подвигу. Святе Письмо всі вони добре знали й з великою шаною почитували. Й стали вони твердо на такій думці, що не на дипломацію треба Слав'янам уповати; що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду й християнська самопожертва. Щоб же всьому мирові було розумно, що тут Україна не поставлена альфою й омегою, признали вони своїми патронами всеслав'янських апостолів Кирила й Мефодія, й назвали свою громаду Кирило-Мефодієвим брацтвом. Найвиразніщим параграфом устави сього брацтва було приречено – тільки тих приймати до себе, хто був знаємий з непорочнього життя й праведної освіти. Другим знов параграфом застережено – щоб у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено як у єзуїтів, що для своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне й печатне слово й добру науку дівчат як матірок і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду й холодного, лінивого панства. Тим-то вони постановили піклуватись, щоб на Вкраїні постало якнайбільше письменного й тямущого жіноцтва. Не в централізоване государство заміряли вони скупити всі слав'янські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора. А як імперія його доти не згідна була б притулити до себе слав'янської федерації, доки не очистилась би з ганьби кріпацтва, то установлено було – помалумалу підготовляти й панів і уряд до зрозуміння сеї спасенної громадської потреби за поміччю науки й намови, а простий люд – до нової кращої долі – за поміччю шкіл; роспочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах. Оце ж то те саме, що вславило царя Олександра II во віки по всьому

світові, підняли були на себе люди убогі й незнаємі ще за його панотця, царя Миколая. Споглянемо ж як зрозумів Миколай Первий того благого духа, що возніс сих людей так високо.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про брацтво; давали тільки йому знати, що вони почасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: «Хвалитесь мені словами, – та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих себе й инших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські». Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладують і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станецця для них небезпечним, змовились вони не показувати Кулішу устави й до брацтва його не зазивати. Так же само й Шевченка держали вони оддалік щодо брацтва.

Тим часом Куліш, добре працюючи над своєю освітою в Петербурзі, звернув на себе увагу не одного Плетньова. Незадовго перед ним умер слав'янист Прейс, ад'юнкт Русской Академіи. Академія, послухавшись Плетньова, наважилась послати своїм коштом, Куліша за границю, щоб, вернувшись, осяг порожнє місце Прейса в Академії й порожню катедру Слав'янських літератур в університеті. Отож і поїхав Куліш зімою за границю – через Україну. Їхати йому можна б було просто до Львова, Праги і в Німеччину, та бажав він побачитись із панотцем своїм, що лежав у недузі (матір його вмерла ще тоді, як він бідував у Київі); а до того була думка заручитись із сестрою Білозерського, щоб собі запевнити миле подружжя. Так і сталося. Тільки всовітувались приятелі, Куліш із Білозерським, їхати вкупі до Чехів, та й панночку, повінчавши, везти з собою, щоб вона світу побачила, поки ще доведецця жити в столиці. Через Київ і Волинь прямували вони у Варшаву, а за ними вже лиха доля хижим яструбом гналась. Не чуючи біди, вони, дорогою упиваючись непечатаними творами Шевченковими,

задумали визвати його за границю, яко художника, щоб його талант ширше розпустив крила. Молода Кулішиха, така ж як сам він ентузіастка, віддавала на його жертву для матері-України усе своє віно (три тисячі карбованців). Написали до Тараса, щоб він собі вистаравсь пашпорт академічний, а грошима вони вже все обмислять.

Веселі й щасливі прибули всі троє у Варшаву. На той час верховодив там земляк їх Стороженко (сенатор). Куліш унадивсь до його ходити, бо він манив його якимись великої ваги документами, що ніби в його на Вкраїні заховані. Намісником тоді був князь Паскевич, також полтавець. Стороженко йому приподобавсь, між иншим, і споминками про Україну, бо любив Паскевич рідний край, та любив по-панськи, – нічого для його не робив і не жертвував. Одного дня, Стороженко, розговорившись із Паскевичем про козаччину, й каже: «От ваша світлость, коли хочете, у мене тепер є українець! – так уже чистої крові козак». – «Хто ж се такий?» – «Оттакий і такий Куліш». – «Е! Так ти приведи його до мене», – каже Паскевич; а тут саме подають йому пакет із столиці. Роспечатав, глянув. «Гарний», – каже, – твій козак чистої крові! Ось його велять під арешт узяти».

Арештовано Куліша, а потім і Білозерського. Повезли їх жандарі до столиці. Куліш і досі дякує Паскевичові, що таки зглянувсь на його й звелів везти його не на перекладному возі, а в скарбовій колясі. Допитувались у Куліша в Третьому Одділенні Царської Канцелярії, чи правда тому, що він замірявсь бути гетьманом українським? Одвітував їм з усмішкою: «Спитайте перше, чи багацько в мене грошей при душі, чи великі маю добра, чи родич я або приятель вельможним панам?». Роблено виписи із його листів, перетовковувано по-своєму й казано йому одвітувати й тим виписам; постерігши підступний погляд на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши де він, розходивсь так, як його дід, Гарячий Куліш, у пасіці. Треба ж тут і те спом'янути, що як у первий раз почав йому генерал Дубельт казати, яка жде його доля (щоб полякати), – перед очима Куліша пройшла

його жінка кохана й її мати, котру дуже любив і поважав; у голові його закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарєв Київський, що тут же вертівсь, коло Дубельта, у фраку із звіздою. Після того Дубельт почав на допросах до Куліша лащитись, і листи своєї жінки йому показувати, й царським милосердям заспокоювати, й всячину йому по-приятельськи оповідати, аби що-небудь випитати; а Кулішеві ні в чому було признаватись, опріч того, що він свій край любив, як свою душу, й рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрягтися, – не то що. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових річах не лукавство, а щирий погляд на неповинну жертву нерозумної політики, й дякувало йому щирістю.

«Цар думає, що ми вороги йому, – казав Куліш, – а ми були б йому найвірніщими слугами, аби він схотів, щоб ми помагали йому працювати на добро руському мирові». Отже, шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Взяли вони таку думку, що Куліш – прехитра лисиця: все робицця по його думці, а він собі гетьманує над усіма безпечне наче й не він; причепитись до його було ні за що. Отже, таки знайшли його винуватим: як він смів написати у своїй «Повести об Украинском народе», що сьому народові не подоба у кріпацтві бути й що він туманіє від сього. Й за те діло, котре сталося славою Олександра II, отець його осудив Куліша посадити на два місяці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці!

Шуткуючи зніс би Куліш сю кару, бо дух його раз-у-раз дає йому що-небудь нове до веселої праці, та важка ся кара здалась йому ради жінки й її матері. Дякував Богові, що рідна його мати лежить вже в домовині. Сидячи в кріпості, написав він собі на втіху поему, й вславив у тій поемі свою жінку кохану й її матір чесну. Сю поему потім спалив, бо не вважав її аж геть художньою, щоб її для сторонніх людей ховати. І от опинивсь у Тулі, працював там над іноземними язиками, і написав «Повесть о Борисе Годунове и Димитріи Самозванце»; історичний роман «Алексей Однорог» і роман

з українського побиту «Искатели счастья». Сей останній роман також спалив, напечатавши з його тільки частину під назвою «Потомки Заднепровских гайдамак».

Тут треба б з подякою згадати професора московського університету Ос. М. Бодянського. Він достачав Кулішу в Тулу книжки з своєї бібліотеки і обсилав його своїм славним виданням: «Чтеніями Общества Исторіи и Древностей». Куліш вельми хвалить сього ученого мужа за його сильний характер. Такі, мовляв, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують.

Важке було життя Куліша і його подружжя у Тулі. Губернатор Крузенштерн споглянув на його по-єнеральськи. Инші люди в Тулі дивились, дурні, на його так, ніби жили не за Миколая, а за царя Бориса. Ні з ким він не знався, тільки з своїм хазяїном-ковалем, роскольником. Той поважав його за його живе слово і залюбки ходив до його на чай. На третій вже рік приїхав у Тулу жандарський капітан Гусєв і зараз прийшов до Куліша. Куліш тоді саме вернувсь із Рогожного кладовища, которе любив за те, що на йому сила квіток росло. Ходили туди вони вдвох із жінкою й голубили там дітей сторожевих, а потім наривали польових квіток і оберемками несли додому. З тих квіток плели вони гирлянди й всю свою світлицю їми завішували. Оце ж вони собі втішаюцця чим мога (бо дітей Господь їм не дав), аж іде жандар. Вони думали, що знов якась напасть, – коли ж жандар той заговорив до них по-людськи. Наказано йому було від родича, щоб притьмом спізнався з Кулішем і йому сподобавсь. Питає: «Чим же мені, добродію, вам сподобатись?».

«Не чим іншим, – одказав йому Куліш, – як *правдою*. Чиніте суд по правді, безневинного обороняйте, хижакові злої волі вкорочуйте: то й буду вам приятелем, – і синій ваш мундір буде у мене в очу найкращий». І що ж! Справді поробились приятелями, й багацько сталось добра в Тульщині через того Гусєва. Жінка в Гусєва була – свята душа: і тілом

і серцем, сказати, що прекрасна! Була й мати в Гусєва – німкеня родом, розумна й благородна пані. І так сем'я та люба полюбила Кулішів, що купивши собі дом у Тулі, притьмом хотіла задля них особний будинок у дворі построїти, та Куліші те відхилили. Аж ось і тут склалось горе: вмерла жінка Гусєва з якогось задавненого недугу. Тоді Куліші перейшли жити в їх дом, і пані Кулішева діток своєї другині покійної, як рідних дозирала. Незабаром після сього на місце Крузенштерна приїхав губернатором Козодаєв – чоловік як чоловік. Той сам прийшов до Куліша, зазивав його до себе на обід, а далі зумів його ото й визволити, як про се уже розказано. Тяжкою здалась Кулішеві тульська неволя – дуже тяжкою через те, що й жінку його кохану на початку віку молодого захопила. Об'явив йому свободу, прийшовши до його, полковник жандарський Шварц (чоловік добрий). Як почув про се Куліш, то подякував йому за добру звістку й зараз пішов до жінки – та й не зможе їй нічого сказати. Вона злякалась, глянувши на його: «Що таке, що таке склалось?». Він узяв перо й написав: «Волю нам вернули!».

Поїхав Куліш до Петербурга й почав собі хліб заробляти працею по журналах: переводив і робив усякі компиляції з книжок німецьких, аглицьких, французьких і польських. (Одна з таких компиляцій вийшла навпослі особною книжкою під назвою «Исторія Испанской литературы по Тикнору»). А було йому заказано пером хліб заробляти. Тим часом, бувши у Тулі три роки й три місяці, прожив він усе віно своєї жінки, бо там давано йому, стараннями одного протектора, тільки 300 карбованців за редакторство «Губернских Ведомостей», та й то не хутко. І от мусив він писати по журналах incognito, а потім помістив у «Современнике» дещо з своїх творів, підписавшись: «Николай М», з таким заміром, що коли б тайня поліція присіпалась, то приятель його й земляк – душа високоблагородна – Миколай Мак... назвавсь би перед нею автором тих творів. От під таким-то гонительством гартувалась, уже й так загартована, душа сього козарлюги, сього лицаря-невміраки.

За старанням того ж протектора (вмовчимо його чесне ім'я, бо так треба), дано Кулішеві службу — редактора статистичнього одділення у міністерстві государственних імуществ. Служив він там з один рік, і представлено його цареві до вищого чину. Цар Миколай, з науки докладчика (nomina sunt odiosa)[1], написав своєю рукою: *Не производить* (у чин). А чин багацько тоді значив, та й тепер чимало. Іде Куліш до свого директора: «Заступітесь за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра.» — «Не маю, — каже, — я права домагатись вам чину. «Третье Оддиленне» вам нашкодило, то нехай воно й заступицця за вас». Пішов він у Третє Одділення, й там йому відказують: «Нехай ваш директор про вас напише, що служба ваша добра, — тоді ми до царя представимо». Знов Куліш до директора. «Ні, — каже той, — мені не можна сього писати, коли цар написав: *Не производить*». Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, покинув службу, поїхав на Вкраїну. Казано йому опісля, що той його добродій питавсь у царського докладчика: «Нащо бо ви чоловікові шкоду зробили?». — «Я, — каже, — не знав, що він ваш protégé!..[2]».

На Вкраїні загосподарював Куліш серед степів Полтавщини, між городами Лубнями, Хоролом і Пирятином. Дав йому один приятель, без плати, сто двадцять десятин пахоті, сіножаті, гаю — роби що хочеш. Написав Куліш до Плетньова; той позичив йому п'ятсот карбованців на господарство; родич один позичив іще чотириста. На леваді не було нічого; треба було будоватись як на пожарищі. «Баївщина» звецця те місце, жили колись там козаки Баї, старосвіцькі люде запорозького кодла. Літував Куліш із своєю господинею у Баївщині, а зімував у тещі в Черніговщині, під Борзною, у хуторі Мотроновці. Знов удруге літував у Баївщині й хутір свій упорядкував добре. Писавши споминки про Гоголя — перш в журналі «Отечественных Записках», а потім у «Современнике» («Опыт біографіи Гоголя») спізнавсь він

[1] Імена ненависні (*лат.*) — *Примітка О. Шокала.*

[2] Протеже (*фр.*) — особа, яка користується чиєюсь прихильністю або рекомендацією, влаштовуючи свої справи, кар'єру. — *Примітка О. Шокала.*

з Аксаковими й Гоголевим родом. Аксаков Сергій Тимофійович (отець Івана Сергійовича Аксакова — москвофіла) — святого, юного серця дідусь, писав до Куліша частенько й надсилав нові матеріали про Гоголя. Мати Гоголева також до його писала. Листувавсь із ним ще Плетньов і инші. Готовив Куліш у Баївщині книгу свою у двох томах «Записки о жизни Гоголя», спорудив там же первий том «Записок о Южной Руси» й докінчав повість «Феклуша».

На другу зіму переїхав у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Василь Васильович приобіцяв йому кредит на всі його видання, які будуть; а ще, наперед того, позичив йому Аксаков Сергій Тимофійович вісімсот карбованців, сам визвавшись, на напечатання «Записок о жизни Гоголя»; сю книгу печатали тоді приятелі його в столиці. З Київа переїхав Куліш іще раз у столицю й напечатав «Записки о Южной Руси», потім «Проповеди на малороссійском языке», попереробловавши їх з первого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім напечатав перевод «Чорної ради з Епілогом» у журналі «Русская Беседа», а оригінал слідом за тим особно. Все, що не в журналах, було друковане коштом Василя Васильовича Тарновського, — нехай вічна буде йому пам'ять!

Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав «Сочиненія и письма» її славного сина. За сю працю поступила йому десятий процент чистої прибелі, як її пощитано, три тисячі карбованців, тільки щоб якнайхутчіш скінчити. Принявсь Куліш за діло й зробив його у три місяці: рукописі до ладу позводив, коментарі поробив, листи всі розібрав і впорядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8-о, той зрозуміє, з якої міцної сталі викований наш худорлявий козак.

Свій заробіток зараз обернув Куліш на печатню, знайшовши такого чоловіка, щоб тим ділом орудував. Се була одна з ідеальних помилок його, се в йому буяв дух Уляни Терентьовни. Чоловік той, правда, добре працював в печатні й підняв її вгору та разом з тим і сам виріс; почали його

инші до себе переманювати; забув він, з якої безодні Куліш вирятував його, як він його создав із нічого. Совість того чоловіка (хвалити Бога, що не земляк!) була така, що, одного разу, він каже Кулішеві: «Я вже вам не потрібен; діло йтиме й без мене, а мені дають удвоє більше плати». Почувши таке, Куліш не докорив його ані півсловом... (Се в його глибока черта народньої української вдачі. Знаходив Куліш між неписьменними людьми таких мудреців – і високо їх ставив – що, було, кажуть: «Не треба тих ледащиць карати: їх уже гріхом Бог покарав». А від самого Куліша ми не раз такі слова чували: «Коли мене хто зрадив або покинув, то се йому найбільша кара»). Печатня помалу-малу дійшла до упаду. Нагромадилось на їй довгу стільки, що коли б закрити її, то мусив би Куліш себе банкротом огласити. Оттут би його нехай хто побачив, як він своє плече лицарське підложив під похилену будівлю. Переводив він «Исторію Англіи Маколея», аби видавець печатав його перевод у його ж печатні й оплачував житло й матеріал; а що Куліш брав за свою роботу, те роздавав робітникам... Мусив він продать свою печатню так, що замість трьох тисяч готових грошей, котрі положив на се діло, вернулось йому тільки дві тисячі сто карбованців, да й тих і досі не оддано. Ім'я його зосталось на печатні по умові, й дуже він про се жалкує, бо перепродано печатню у лихі руки.

Поки ж до такої біди дійшло, об'їхав Куліш із своєю жінкою мало не всю Європу, дивуючись цивілізації щасливих народів і сумуючи, що не дають лукаві люде рідну Вкраїну так уцивілізувати. Вернувшись, написав він, у Мотронівці, повість «Майор» і напечатав у журналі «Русскій Вестник». Катков тоді ще не одичав розумом. Думка про народню освіту була найлюбішою думкою Кулішевою. Видав він в 1857-му року «Граматку» у п'яти тисячах примірниках, і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Вкраїні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багацько тих «Граматок» пороздаровував усюди. От же знайшлися письменні та довгоухі

люди, що печатно докоряли Кулішеві за наживу з «Граматки» й инших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу «Граматку» у восьми тисячах примірниках і розпродав її за безцінь або пороздаровував. Коли ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без вороття, яко научню підмогу, по сотні й по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюддю, найпаче ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найближчі приятелі його знають!..

Найлюбіща йому людина з простолюддя була і є хрещениця його Олена Вовківна, воронізька козачка, що хрестив він її, бувши ще у дяка в школі. Мати Кулішева дуже любила й стару Вовчиху, моторну, говірку бабу, й її Оленку: в очу у Куліша, на сій Оленці, що вже давно замужем і обсадила себе дітьми-козачатами, сіяє одсвіт матернього серця. Як колись Уляна Терентьовна, так тепер вона бере від його запомогу.

Вернімося знов до літератури. Року 1860 видав Куліш альманах «Хату». Хотів був видавати під сею назвою журнал, та йому не дозволено. Тоді взявсь за се діло Білозерський Василь і 1861 року почав видавати «Основу». Того ж року поїхав Куліш із Костомаровим купатись у морі; жили вони вкупі з місяць у Ніцці і в Монако, були в Генуї, потім роз'їхались: Костомаров вернувсь у Петербург, а Куліш довго ще вештавсь один по Італії, проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм завертав у Турещину, з Турещини опинивсь у матері Гоголя, в Полтавщині, прожив там з місяць і восени вернувсь у столицю. Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого – хіба б у цілій книжці можна роз'яснити. Над Lago Maggiore[1] щось наче шепнуло йому стих:

Ходжу берегами – та й не находжуся...

---

[1] Лаго-Маджоре – озеро в Італії та Швейцарії, в південних відногах Альп. – *Примітка О. Шокала.*

сього стиха виснувалась дума про Україну, а та дума повела за собою рій дум, і так в малий час уродились «Досвітки». Тоді саме він читав Данта і його біографію. Ще з Генуї писав Куліш до любого свого приятеля й земляка Глібова Леоніда, шкодуючи, що сам не має вдачі до стиха, й раючи йому переказать по-нашому деякі сонети Дантові; а днів через п'ять уже не давали йому покою, мов бджоли коло вуха, свої власні стихи:

Роспущу я свої думи
Та й не позбіраю;
Ростеклися сумуючи
По рідному краю...

Дума являлась за думою. Раз щось сумно співало йому думу про бідолашнього *Солонцю* (де гинули козаки 1596 р.), знов – про *Кумейки* (1637). Тоді ж манило його на Дунай, і ще не бачивши Дунаю, написав він початок «Дунайської Думи». Поему «Великі проводи» розпочав Куліш на пароході, пливучи Дунаєм, і томила вона його доти, поки не засів у Гоголихи, в Васильовці, всюди його тривожено, або жара знемогала. Там, походжаючи, як у себе дома, попід розлогими липами та дубами понад водою, зложив він і «Великі проводи», й другу поему – «Настусю», й багацько дечого ліричного («Великі проводи» дуже попсовані цензурою). В поезії Куліша народня історичня струна дзвінить такою правдою, як ні у кого з наших поетів; разом з тим чуєцця велика, недовідома сила рідного нашого слова, й глибокий душевний сум, хоча *заспів ик* «Досвіткам» одзивається якоюсь вірою й надією:

Удосвіта встав я... темно ще надворі;
Де-не-де по хатах ясне світло сяє, –
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь – радію, у серця питаю:
– Скажи, віще серце, чи скоро світ буде? –
– Ой скоро світ буде,
Прокинуцця люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце...

Ой ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь – вставайте старі й малії!..
Віщуванням новим серце моє б'єцця –
Через край із серця рідне слово ллєцця!..

Спогадаймо тут про одно діло Кулішеве, що треба б було десь попереду згадати, – та що в його житті все важить, тим байдуже мені було за план сього писання. Як умер Шевченко, то зайшла річ про пам'янник, який би годилося над ним поставити; Куліш сказав: «Шкода того кошту й заходу. Шевченкові треба спорудити пам'янник нерукотворний. Нехай збіраєцця громада земляків в ім'я Тарасове, щоб взнали добре один одного, а з того – побачите, яка буде користь». Так і сталось. Почала щонеділі громада збіратись і творити малу складовину грошеву на школу й инші добрі речі о імені Тарасовім. Те ж почалось у Москві; те ж і по інших городах. Незабаром огласив Куліш таку думку: що в нас на Вкраїні ремество по селах підупало; которі ж ремесники навчаюцця по городах, ті набіраюцця поганих звичаїв і псують сільський люд, мов заразою. Через те, мовив далі, й землю пашуть не так-то добре, й ввесь побит простолюдний стоїть у нас низько; не всюди в хаті коло дверей залізну клямку побачиш, і столярної роботи по селах дуже мало. Тим-то, казав, годилось би нам спорудити хліборобно-ремесну безплатню школу, щоб хлоп'ят навчати добре землю оброблювати, садовину порати, коло бджоли ходити, а разом з тим плуги добрі робити й всяку хатню потрібність вистачати як найкраще. Обернемо свою складовину на таку школу, і нехай ся школа буде зватись «Тарасовою». Отто буде йому найкращий пам'янник, душі його найлюбіщий.»

Послухала громада Куліша, та що по тому? Такої школи спорудити не дозволено, ба, й поданого у Міністерство Внутренних Дєл проекту не вернено. «Дарма, – каже Куліш, і гарячий, і холодний разом. – Нехай тільки буде в нас думка про се, – то й то вже немале діло. Збірайте гроші потроху. Хоч би за свого життя ми й не допевнились пам'янника Шевченкові, – инші після нас допевняцця.»

Петербурзьку українську громаду складали не самі Куліші, та й не Кулішівці. Усяких людців нашилось туди доволі. Вбачивши теє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись: «А то, – мовляли, – на тебе дивившись й инші відвернуцця». Мусив Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба вона була йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата…

Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською *черню* нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко ж і сталось… Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами.

Про московську українську громаду, про полтавську й харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, й початок народньому self-help[1] зроблено. Зерно посаджене в народню душу; ніяка сила його й не дошукаєцця, – і воно колись пустить корінь незримо й виявить могущу красу на сонці. Нехай же буде слава всім громадянам – і малим, і великим! Як ходитимуть колись сини їх у громаду, тоді вони свою давню вину розумною радою загладять.

Здавна, ще за київського учительства знали Куліша яко чоловіка грошовитого, бо не показував нікому нужди своєї, – не любив одежі недбалої, зашмарованої, подраної абощо й часом давав там рубляку, де инші відбувались копійкою. Розказував нам Чуйкевич Петро, як він, ідучи раз по Київу, стрів старця-дідуся сивого. Розмовляючи з Чуйкевичем про поточню річ, вийняв Куліш з кишені срібного карбованця й подав дідусеві, мов денежку. (А жалування брав тоді мало – рублів до трьохсот на рік). І не було се хвастанням, бо ніхто не відходив від його без грошей, коли трапилась кому нужда. Хоч позичить у кого, а дасть. І не самим землякам роздавав гроші. Нехай обізвуцця ті, що знали його в Тулі. Раз, на поштовій станції, між городами Орлом і Сівськом,

[1] Самодопомога, самовдосконалення (*англ.*). – *Примітка О. Шокала.*

сказано йому, що якийсь Фінляндець, їдучи до київського гарнизону, застряв серед дороги, бо витратився до копійки. Пішов до його Куліш, розговоривсь, питає: «Скільки вам треба грошей, щоб доїхати до Київа?» – «Тридцять п'ять карбованців». – Вийняв і дав. – «А се мій адрес. Як матимете, – вишлете із Київа». Не спитав, як і зовуть, – і ніколи не одержав грошей!..

Велике трудолюб'я, великі праці й розгардіяш, високі думки й хлоп'ячу пустоту, жадобу грошей і недбалу щедрість у його можна було ввижати не в один той самий тиждень, а в один той самий день. Тільки одного в йому не було: по всій Україні й деинде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями замолоду, – як-то мовляють, – не проливаючи, – й тоді річ його була твереза й хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою доброю тебе піддержує, то нехай лишню чарку вип'є. По тверезу зривалось иноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, й сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а напідпитку видаєцця він між усіма один непитущим. Що ми вище сказали про аристократичність артисто-козацьку в Кулішевій удачі, те ще раз тут згадаємо. Коли трапляєцця йому пити, то питиме або що добре, або зовсім не питиме, опріч звичайної чарки горілки, яку щодня вживає. Коли задумає меблі купити, то або дорогі купить, або сидітиме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику й гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло грошей. Три рази на віку довелось йому бути у великих довгах, і три рази оплатився працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, й давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь росписки.

Хоч без порядку ми оповідуємо, та зо всього, що оце сказано, буде розумно – як-то людям здавалось Кулішеве життя. Грошовитий собі чоловік – не знає нужди. А тим часом дознавав Куліш із своєю великодушною жінкою нужди, та ще й великої. Жінка ні в чому його не впинює, – і чого він

...має, тим вона рада з душею своєю поступитись. Їй – аби його бачити та чути. Року 1862 виїхав Куліш на Вкраїну, забезпечивши себе переводом історії Маколея у видавці. Мав іще й инший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те із народу повичерпувати, що зачерпнув частиною у «Записках о Южной Руси». Прописали вже ми, що ніхто проти його не справицця у сьому ділі, бо має він ключ до скарбів душі народньої, що замкнена перед иншими. От же бувши «действительним членом Императорского Русскаго Географическаго Общества», по виділу етнографії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічню працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатись. От же в Петербурзі злякались – і не дано йому такого листу!! Тоді він засів у себе дома між своїми книжками, а тим часом розпочав будувати хутір Піддубень коло Мотронівки. Коли ж пише до його видавець переводу Маколея, що печатня його й видавництво геть підупали, що сам мусить засісти за таку роботу. А тут, з другого боку, один ледачий журналіст зрікся з свого йому довгу... Оттоді ж то притисла Куліша нужда велика. Повість про се бідування сам він колись напише, бо один має до того право. Ми ж скажемо тільки, що будування Піддубня було тяжким героїчним подвигом Куліша і його благословенної жінки. Удержуємось від широкого оповідання. Доволі буде сказати, що, оплачуючи тесель і столярів, Куліш годувавсь найпростійшою мужичою стравою, що сам він топив собі печі, а жінка його не один раз своїми руками страву готовила. І тими ж самим руками, що дрова носили, тоді ж, зімою, писав Куліш *історію боротьби Козаків із Ляхами за Павлюка й Острянниці*, – що потім напечатано в журналах «Библіотека для чтенія» і «Отечественныя Записки». Діялась років зо два, перед очима в людей, трагедія навдивовижу, й ніхто того ясно не бачив...

Подивімося ж тепер, чи дуже ся нужда погнула дух Куліша, й чи *вона* змусила його до служби в Польщі. Знавши Мілютіна (Миколая Олексійовича) ще з того часу, як пробував у Петербурзі переводами[1], написав він до його, що готов би взятись за учебну службу. Як сповіщено його, щоб рушав у дорогу, він прибув у Петербург, восени 1864 р. Там одержав він лист із Варшави, що не старшим директором шкіл думають його назначить, а молодшим. Поїхав Куліш до Мілютіна подякувати, й сказав, що не поїде на должность молодшого директора, бо не такі знані, як він, люде мають вже вищі должності. Ніяк не нахилив його Мілютін до згоди; а не хотівши втеряти такого чоловіка, посовітував поїхати у Варшаву на якийсь час. «Їдте, – каже, – може, як вас побачать та взнають, то все буде гаразд». Яко ж і сталось. От же видимо, що і на сей раз Куліш з'являєцця перед нами таким, як співають у пісні:

І вчора Куліш, і сьогодні Куліш...

Ніщо його не переробило й не переробить. Який був у гимназії перед учителем алгебри, таким приїхав і в Варшаву.

Про варшавське життя Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівавсь князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого ж директорства допевнявсь і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і півроку, як уже Куліш писав до Черкаського: що помиливсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукатиме собі иншого місця, де заслуговував би сей хліб, не сумнячись у роботі... Отже, як заговорив до його Черкаський тими

[1] Брат Миколая Мілютіна, Владимир, покійник, був тоді секретарем «Географическаго Общества» і видав «Географическій Вестник». Куліш перевів для його багацько дечого з аглицького, і з німецького перевів описання експедиції професора Гофмана на Урал.

словами, що й Куліш по-свойому «поезією холодного розуму», знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочивши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тим часом покинувсь. І хоч се дві людини, так на себе не похожі, а не раз згадував Куліш Черкаського й жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібності, велике трудолюб'я, сила волі й та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і, може, б віддав за те значню частину свого серця.

На тім скінчимо наше оповідання – до иншого часу.

Писано року Божого 1867-го,
місяця серпня, 20-го дня.